

RECENSIONS

Artur MALINA, *Gli scribi nel vangelo di Marco. Studio del loro ruolo nella sua narrazione e teologia*, Katowice, 2002, 322 pp.

El llibre que presentem constitueix la publicació, lleugerament revisada, de la tesi doctoral preparada i defensada al Pontificio Istituto Biblico de Roma, sota el guiatge de Klemens Stock (la metodologia del qual resulta evident al llarg del treball). El tema central és el paper dels escribes en l'evangeli de Marc. Aquesta qüestió no havia merescut fins ara un estudi monogràfic, malgrat l'atenció particular que l'evangeli marquà dedica als escribes, notablement superior a la dels altres evangelis.

El llibre s'obre amb una introducció general que, com és habitual en treballs d'aquesta mena, concreta l'objectiu de la recerca, analitza els estudis anteriors sobre el tema i presenta algunes consideracions metodològiques. Sense prescindir completament de la perspectiva històrica, l'estudi pren tanmateix una orientació decididament sincrònica, amb la voluntat de comprendre la funció dels escribes a l'interior del relat marquà.

El cos de l'obra s'estructura en tres grans parts. La primera ofereix una anàlisi de la forma en què són esmentats els escribes en els evangelis sinòptics, amb atenció a aspectes com la freqüència amb què hi apareixen, la distribució de les citacions en cada un dels evangelis, i la relació que s'hi endevina entre els escribes i altres grups. La conclusió és que Marc té un interès particular pels escribes, i que només ell els contraposa específicament a Jesús i a la seva activitat. En Marc els escribes tenen unes característiques pròpies i diferenciades com a grup.

La part central, la més llarga i detallada, afronta l'anàlisi acurada de cada un dels textos marquians on apareixen els escribes, des del primer (Mc 1,22, definit per l'autor com a «confrontació programàtica entre Jesús i els escribes»), fins al darrer (Mc 15,31-32), on els escribes continuen el seu rebuig a Jesús al peu de la creu. El tractament dels textos s'articula en cinc capítols: el primer és dedicat específicament a Mc 1,22, que té un relleu especial, i la resta corresponen a les grans parts de l'evangeli (ministèri a Galilea, camí a Jerusalem, ministèri a Jerusalem, relat de la passió). De cada text hi ha una presentació general, una atenció al context immediat i una consideració del lloc que ocupa en el conjunt de l'evangeli, juntament amb una anàlisi acurada de la funció dels escribes en aquella perícope concreta.

Finalment, la tercera i última part de l'obra pretén recollir i sistematitzar els resultats de les anàlisis anteriors. Per això, observa globalment la situació dels diversos textos sobre els escribes en l'estructura global de l'evangeli, i n'extreu una sèrie de conclusions sobre la funció dels escribes en relació a altres personatges i grups presents en l'evangeli: Jesús, els deixebles de Jesús, les multituds, i els adversaris de Jesús.

L'edició es completa amb una àmplia bibliografia, que té el valor afegit de recollir llibres i articles en moltes llengües, i de tenir en compte tant els estudis més clàssics com els més recents. Els apèndixs inclouen també un útil índex dels autors citats en el llibre i un breu sumari de l'obra en polonès i en anglès.

Cal valorar des de bon principi la claredat del treball. La presentació dels resultats és oferta de forma metòdica i sistemàtica, sense repeticions ni llacunes. L'exposició avança amb un ritme mesurat i constant, que permet de seguir fàcilment el fil del discurs. També resulta molt precisa la distribució del material entre el text i les notes: en el text hi ha l'anàlisi detallada de l'evangeli, pràcticament sense referències a les opinions d'altres autors, mentre que les notes recullen un debat ampli i profund amb l'exegesi recent.

L'estudi de Malina adopta una perspectiva sincrònica, i manté en tot moment una atenció precisa al text. Els aspectes gramaticals i lexicals són analitzats amb cura i de forma completa. L'autor és conscient que l'evangeli de Marc té un caire narratiu, i en conseqüència valora les aproximacions narratives al text, si bé ell no usa una metodologia específicament narratològica ni fa referència a qüestions de teoria narrativa. Malgrat que es tracta d'un tipus d'anàlisi centrat en l'evangeli de Marc com a obra unitària i completa, té prou en compte els altres evangelis sinòptics i, quan convé, també la resta del Nou Testament i de la Bíblia. La comparació amb els llocs paral·lels serveix per a posar en relleu les característiques pròpies de Marc.

L'estudi de Malina no suposa grans novetats pel que fa a la interpretació de textos concrets. En canvi, la perspectiva sincrònica adoptada per l'autor, i mantinguda de forma tan coherent i sistemàtica al llarg de tota l'obra, serveix per a remarcar aspectes importants de l'escrit de Marc que altrament passen desapercibuts. També contribueix a mostrar la profunda unitat de l'evangeli, en el qual els diversos personatges i els diversos episodis estan al servei d'un missatge únic, centrat totalment en Crist.

En el cas dels escribes, les conclusions de l'autor resulten significatives; l'anàlisi dels textos sobre els escribes no porta precisament a una descripció de la personalitat i les característiques del grup com a tal, sinó que més aviat il·lumina altres personatges de l'evangeli. En primer lloc, Jesús: el contrast entre el seu ensenyament i el dels escribes, com també entre la seva autoritat i la dels escribes, serveix per a destacar la fidelitat de Jesús a Déu. Pel que fa als deixebles, els escribes, que apareixen davant d'ells com a mestres rivals de Jesús, ajuden a mostrar la sol·licitud de Jesús pels Dotze i a precisar què significa ser seguidor de Jesús. En relació a les multituds, els escribes exerceixen sobre la gent un influx negatiu, però es posa en evidència la precarietat de la seva condició de mestres, en contrast amb Jesús, que no es fonamenta en l'ensenyament humà. Finalment, pel que fa als adversaris de Jesús, la presència entre ells dels escribes remarca la motivació fonamental que faran valer per a condemnar Jesús (la blasfèmia), i narrativament accentua l'autoritat divina de l'ensenyament de Jesús, en quant en el relat de la passió es compleixen exactament els seus anuncis anteriors, que incloïen un paper actiu dels escribes en la seva mort.

En definitiva, ens trobem davant una bona tesi doctoral, amb un tema concret i interessant, desenvolupat amb rigor i claredat. Es tracta sens dubte d'una valuosa contribució a l'exegesi de l'evangeli de Marc i dels sinòptics en general.

Agustí Borrell

Josep RIUS-CAMPS – Jenny READ-HEIMERDINGER, *The Message of Acts in Codex Bezae. A Comparison with the Alexandrian Tradition*. Vol. I: *Acts 1.1-5.42: Jerusalem* (JSNTSS 257), London – New York: T & T Clark International 2004, xii + 377 pp.

El comentari als Fets dels Apòstols segons el text del Còdex Bezae, del qual s'ha publicat el primer dels quatre volums previstos, és una obra original i innovadora en molts aspectes. Es presenta com a resultat del treball conjunt de Josep Rius-Camps i de Jenny Read-Heimerdinger, que van iniciar una fecunda etapa de col·laboració científica a partir de l'any 1994, quan van adonar-se que per camins independents havien arribat a conclusions similars. Tots dos s'havien dedicat ja anteriorment a l'estudi dels Fets dels Apòstols. De Rius-Camps cal destacar especialment el *Comentari als Fets dels Apòstols* que va publicar en català en quatre volums entre els anys 1991 i 2000.

El llibre s'obre amb una interessant Introducció General (pp. 1-44), que exposa en forma densa i sintètica el mètode i l'objectiu dels autors, i apunta ja algunes de les línies de fons de la seva interpretació del text. A partir d'aquí, l'organització del comentari segueix la divisió en quatre parts que els autors descobreixen en el text lucà: Jerusalem (1,1-5,42), Judea i Samaria (6,1-12,25), fins als límits de la terra (13,1-20,3) i Roma (20,4-28,31). Cada part es divideix en seccions, i cada secció en seqüències, sempre a partir de l'estructura narrativa del text. De cada seqüència se'n presenta la traducció anglesa, un aparat crític i un comentari. La traducció situa en columnes paral·leles el Còdex Bezae i el Vaticà, intentant de reproduir al màxim els detalls significatius del text original. L'aparat crític és molt detallat, i ofereix una llista àmplia i comentada dels testimonis que recullen el text del Còdex Bezae i els que avalen el del Còdex Vaticà; la llista és molt més completa que la de l'aparat crític de l'edició 27a del *Novum Testamentum Graece* de Nestle-Aland. Cal notar que en l'aparat crític les variants són indicades en grec —o en llatí si és el cas—, i que en el comentari també s'indiquen sovint els termes grecs que són objecte d'anàlisi, però en canvi no es presenta en cap moment el text grec complet, que es troba a faltar especialment en una obra que es distingeix per no seguir el text estàndard de les edicions crítiques.

Ens trobem davant un estudi detallat i una interpretació precisa del text dels Fets dels Apòstols segons el Còdex Bezae, el qual, com és sabut, presenta diferències molt notables en relació al que ofereixen habitualment les edicions crítiques modernes del Nou Testament, basat en la tradició alexandrina. Els autors no arriben a afirmar que el text del Còdex Bezae sigui original de Lluc, però sí que el consideren anterior al text alexandriní i més proper al llenguatge i al pensament del tercer evangelista (p. 3). Diverses indicacions al llarg del comentari van suggerir la probable antiguitat del text testimoniats pel Còdex Bezae (cf. p. 184). D'altra banda, els autors matisen la visió tradicional segons la qual, pel que fa als Fets dels Apòstols, hi hauria dues grans tradicions

textuals, l'alexandrina i l'occidental: almenys en aquest segon cas, asseguruen que no es pot parlar d'un text comú entre els manuscrits que se solen classificar en aquest grup, i que no existeix un «tipus» de text occidental, sinó un «grup de tipus» (pp. 5-6).

Els estudis textuals i exegetics que s'han fet fins ara del Còdex Bezae, especialment el treball conjunt de M.-É. Boismard i A. Lamouille, són recordats i valorats per Rius-Camps i Read-Heimerdinger. Tanmateix, lamenten que no s'hagi tingut prou en compte per ell mateix com a obra unitària i consistent, perquè això ha impedit d'adonar-se que presenta característiques similars a l'evangelí de Lluc i que és anterior al text alexandrí. Conscients de la novetat que aquesta opinió representa en l'exegesi del NT, prometen d'anar-ne remarcant les implicacions al llarg del seu estudi i de reprendre a fons la qüestió en el darrer volum. Els autors mostren certament un coneixement ampli de la bibliografia exegetica, que no és usada directament en el comentari, però que és ben sintetitzada en les notes, amb les corresponents valoracions crítiques —tanmateix, hi ha alguna absència que crida l'atenció, com la dels comentaris de J.A. Fitzmyer a l'evangelí de Lluc i als Fets dels Apòstols. D'altra banda, els autors poden citar un gran nombre d'articles i llibres publicats per ells mateixos al llarg de molts anys, un fet que permet de confirmar que ens trobem davant una obra de maduresa.

El comentari es basa, doncs, no en l'anomenada tradició occidental en general, sinó en el Còdex Bezae (D05), prenent el Còdex Vaticà (B03) com a punt de comparació pel que fa a la tradició alexandrina —i tenint en compte també el Còdex Sinaític. Segons els càlculs dels autors, en la part dels Fets dels Apòstols que es conserva en el Còdex Bezae, les diferències amb la tradició alexandrina arriben fins a un 25 % del text. Tal com afirmen en la introducció (p. 13), qualsevol diferència entre els dos textos és considerada potencialment significativa i, per tant, és acuradament analitzada. Quan hi ha llacunes en D05, malgrat les limitacions que aquesta opció comporta, prenen el text de la pàgina llatina (d05) o, si és necessari, d'altres testimonis habituals del text de D05; malauradament, aquesta circumstància afecta parts importants del text, ja que en la columna grega del Còdex Bezae manquen Ac 8,29-10,14; 21,2-10; 22,10-20; 22,30-28,31. En alguna ocasió, per raons de crítica interna, els autors es permeten de postular un text original diferent del que recull el Còdex Bezae. Per exemple, suposen que el terme «jueus» no era present en l'autògraf d'Ac 2,5 (p. 154), amb la qual cosa es descartaria la possibilitat que l'auditori del discurs de Pere a la Pentecosta fos exclusivament jueu.

Una de les aportacions interessants de l'obra és l'ús de l'anomenat *Discourse Analysis*. Aquesta metodologia comporta una atenció detallada a diversos aspectes lingüístics del text. Les tècniques narratives i literàries en general, com també els recursos compositius, reben una valoració peculiar en l'anàlisi dels textos. Les estructures literàries, especialment les de tipus simètric o concèntric, són buscades sistemàticament en el text i valorades com a recursos no tan sols estètics sinó transmissors de sentit. Resulta interessant d'observar que els autors descobreixen en el Còdex Bezae una presència notable de tècniques literàries i interpretatives característiques de l'exegesi jueva pre-rabínica. Així, per exemple, destaca la referència sovintejada a l'Escriptura i el seu ús com a paradigma interpretatiu de la història recent. Els autors descobreixen que no poques vegades les al·lusions bíbliques dels Fets dels Apòstols són transmeses a través de petits detalls que evoquen personatges o episodis de l'Antic Testament. Per als qui coneixen els estudis anteriors de Rius-Camps, aquesta gran atenció al rerefons jueu, des de diversos punts de vista, apareix com una de les principals novetats del nou comenta-

ri. També s'ha d'entendre en aquest sentit la insistència en el món jueu del segle I com a context en el qual cal situar la redacció de l'obra llucana. Fins i tot hi encaixa la hipòtesi, pràcticament assumida pels autors, que veu en Teòfil (Lc 1,3; Ac 1,1) el gran sacerdot d'aquest nom que va exercir al Temple de Jerusalem del 37 al 41 dC.

L'exegesi moderna afirma gairebé unànimement que l'autor de l'Evangeli i dels Fets dels Apòstols és un de sol, però són pocs els estudis que realment en treuen conseqüències per a la interpretació dels textos. Rius-Camps i Read-Heimerdinger tenen sempre en compte els paral·lelismes —sovint contrastants— entre les dues parts de l'obra, tant pel que fa a l'estructura narrativa global com a episodis o personatges concrets. Es pot observar, per exemple, la seva comparació detallada entre els dos pròlegs (Ac 1,1-2 i Lc 1,4; pp. 58-59), o bé entre el judici de Jesús per part del Sanedrí (Lc 22,66-71) i la segona ocasió en què els apòstols han de declarar davant el Sanedrí (Ac 5,12-42), on, per cert, resulta paradoxal el paral·lelisme que apunten entre Judes Iscariot i Gamaliel (pp. 363-365).

Un element característic dels Fets dels Apòstols són els discursos. El debat sobre l'origen i el sentit de cada un és antic i ampli en l'exegesi. El comentari reprèn i justifica la conclusió que Rius-Camps ja havia defensat en obres anteriors: els discursos, si bé són composició llucana, no expressen necessàriament el pensament de l'autor, sinó més aviat les idees i les actituds que ell vol atribuir als diversos personatges en cada situació concreta. També aquí un dels criteris fonamentals de discerniment és la comparació amb l'Evangeli, que conté el veritable model de referència: Jesús és el paradigma amb el qual els apòstols són comparats contínuament en el llibre dels Fets.

En l'anàlisi dels diversos textos s'hi manifesta clarament una interpretació global de l'obra. Des de la primera pàgina els autors formulen explícitament la seva visió del Còdex Bezae i les idees de fons que hi descobreixen. Bàsicament, consideren que els esdeveniments narrats són el marc usat per a situar l'itinerari interior dels apòstols —també de Pau—, els quals van deixant enrere les posicions jueves tradicionals i van entenent i acceptant, no pas sense dificultats i reticències, el missatge de Jesús (p. 1): la voluntat de Lluc no és tant de transmetre la doctrina cristiana com de mostrar les dificultats que van tenir els deixebles de Jesús per a modificar els seus punts de vista tradicionals. Aquest canvi lent i progressiu en la perspectiva dels apòstols és un dels fils conductors del comentari; així, del darrer verset d'aquesta primera secció (5,42), els autors en dedueixen que els apòstols continuen adherits a la idea que Israel és el poble de Déu privilegiat, però que han progressat en la seva comprensió i han modificat algunes de les seves creences profundes (p. 358).

El comentari suposa un grau extraordinari de complexitat i de subtileza en la redacció llucana i, per tant, també exigeix una atenció constant i fins i tot una perspicàcia notable en el lector, si vol captar el veritable sentit dels textos. Un exemple eloqüent el constitueix Ac 2, on els autors adverteixen que la barreja entre història i ficció és una clau interpretativa fonamental: en el discurs de Pere per la Pentecosta hi hauria, segons ells, fragments inspirats per l'Esperit Sant i altres que no ho són (pp. 178-179), igualment com descobreixen entre l'auditori del discurs personatges històrics i altres introduïts literàriament per Lluc (pp. 158-161). Resulta també admirable —però discutible— l'atenció als més petits detalls del text com a elements altament significatius: la presència o absència de l'article davant un nom propi, els diferents noms usats per a designar un mateix lloc (típicament, la distinció entre *Ierousalêm* i *Hierosoluma*), l'ús de determinades partícules gramaticals, etc.

Ens trobem, en definitiva, davant una obra que és fruit d'una recerca acurada i pacient sobre els textos analitzats. Els seus autors no segueixen les línies habituals de l'exegesi, sinó que duen a terme un veritable treball d'investigació personal i obren així camins inexplorats. La seva proposta és original i valenta, i és cridada segurament a suscitar un ampli debat. Les seves conclusions, tant pel que fa a la crítica textual com a la interpretació de l'obra lucana, són inesperades i sorprenents, i cal reconèixer que no seran fàcilment acceptades. Tanmateix, la seriositat i el rigor amb què es presenten demanen que no siguin rebutjades sense una valoració equànime dels arguments. Més enllà d'opcions exegètiques pròpies i de conclusions discutibles, l'obra de Rius-Camps i Read-Heimerdinger constitueix una aportació lloable i estimulante al debat sobre la complexa història textual dels Fets dels Apòstols i sobre la intenció del redactor de l'obra.

Agustí Borrell

El Testament de Job. Introducció, notes, revisió crítica del text grec i versió de Frederic Raurell, Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya 2005, 215 pp.

La sorprenent riquesa de la literatura intertestamentària i apòcrifa veterotestamentària ha començat a ser posada a l'abast no simplement dels especialistes sinó també del públic docte de cultura catalana. L'any 2002, F. Raurell presentava l'esplèndida edició crítica bilingüe, en grec i català, de la *Carta d'Arístes* (en la Fundació Cambó). Dos anys després, en el 2004, el mateix Raurell havia enllestit l'edició bilingüe, en hebreu i català, del més important document de Qumran, l'anomenada *Regla de la Comunitat* (també en la Fundació Cambó). Ambdues obres representen una aportació única i envejable a la cultura catalana, que, en aquest terreny, es troba en una situació de privilegi respecte a cultures veïnes, com són la portuguesa i la castellana.

Ara, a començaments del 2005, el docte exegeta i infatigable investigador Raurell lliura als estudiosos i al públic format una de les obres més interessants, belles i representatives de la literatura apòcrifa de l'Antic Testament: *El testament de Job*.

Es podria traçar la síntesi d'aquest apassionant llibre destacant alguns moments determinants de la vida del seu protagonista, tal com fa Raurell en la introducció general a l'obra. Job, abans de morir, convoca els seus fills i els conta els principals fets de la seva vida oberta a Déu i generosament lligada amb els pobres. És el moment en què els dóna els últims consells, segons una descripció que segueix el conegut gènere literari dels anomenats «testaments». Job és presentat com un heroi pagà que, amb la seva caritativa humanitat envers els pobres i febles de tots els indrets i races, es converteix en un poderós i reptant paradigma per a uns jueus cada vegada més tancats en si mateixos. La coratjosa perseverança de Job enmig de tota mena d'adversitats familiars, socials, físiques, espirituals i intel·lectuals converteix el protagonista de l'obra en un constant referent de la doctrina rabínica i del missatge del Nou Testament.

El sofriment envaeix el cos, l'ànima, l'intel·lecte i tota la vida de Job. Se li ensorra la seva visió de Déu, de l'home i del món; se li esmicola la seva teologia. El tema fonamental d'aquest apòcrif, però, no és la pregunta de per què Job sofreix, sinó el missatge de la sòlida i resistent perseverança (ὕπομονή), no estoica paciència, del protagonista; una doctrina fàcilment assimilable pel missatge evangèlic.

La doctrina del *Testament de Job* és un repte a la teologia oficial, és l'emancipació d'antics teoremes dogmàtics vers una religiositat més autèntica, una religiositat de comunió personal amb Déu i amb els homes. La grandesa de Job no està en les paraules de «resignació», sinó en la lluita que esgota totes les lluites sostingudes per atènyer les fronteres de la fe amb resistent perseverança. Es tracta d'una doctrina que podia fer reflexionar a la comunitat judeo-hel·lenística d'Alexandria.

L'experiència devastant del sofriment i l'experiència exaltant de la comunió amb Déu en la donació als dèbils són camins privilegiats a través dels quals l'obra desclou la seva vera teologia i la seva profunda antropologia. La història de Job és la història d'un creient en cada instant de la seva dramàtica existència, sempre oberta al sofriment dels pobres.

L'esplèndida introducció de Raurell dona peu a una minuciosa presentació de les grans qüestions que suscita la lectura de l'obra: data de composició (finals del s. II - començaments del s. I aC), lloc i ambient d'origen (Alexandria?, entre els terapeutes?, entre els essenis?, entre els judeocristians?, etc.); dependència teològico-literària del Job dels LXX, però amb una forta autonomia interpretativa. Pel que fa a la teologia, Raurell fa notar com Déu és anomenat diferents vegades «Pare», com es relaciona en quant creador i salvador amb els no jueus. Sota el domini de Déu hi ha satan, identificat totalment amb el maligne (dimoni, diable, serpent). També hi ha la voluntat d'explicar el greu problema de la teodicea, el problema del mal.

Un dels capítols més importants de la doctrina del *Testament de Job* és el referent a l'escatologia personal: és plenament afirmada la resurrecció, amb una claredat i contundència que ni tan sols es troba en Sv 2,23-3,9; 2Mac 7,9.11.14.23; 12,43-45. Però la doctrina de la resurrecció dels cossos és afirmada conjuntament amb la de la immortalitat de l'ànima.

L'angelologia apareix molt desenvolupada i amb uns perfils que posteriorment es trobaran en el Nou Testament. Les abundants notes que expliquen les qüestions del text s'entretenen sovint a il·lustrar aquest tema.

Raurell concedeix un merescut relleu al tema del misticisme, concretament de la *merkavah*, que revesteix gran importància en els moviments essenis, terapeutes i fins i tot de Qumran, un tema que posteriorment serà assumit per grans místics cristians com Teresa d'Àvila i Joan de la Creu.

La imatge de la dona en la muller i en les filles queda molt dignificada i supera totes les adherències antifeministes del Job canònic i de l'androcentrisme judeo-hel·lenístic.

La revisió crítica dels quatre manuscrits grecs del *Testament de Job* ha estat portada a terme amb rigor i escrupolositat, que Raurell havia ja mostrat en l'edició crítica del text grec de la *Carta d'Arístes* i del text hebreu de la *Regla de la Comunitat de Qumran* respectivament.

La versió establerta per Frederic Raurell i Patrizia Morelli té sempre en compte el criteri de la fidelitat per damunt de la literalitat. El resultat és una traducció bella, suggeridora i fidel al sentit original del text.

Les nombroses notes constitueixen un autèntic tractat d'exegesi intertestamentària i apòcrifa, que certament pot prestar un gran servei als estudiosos d'ambdós testaments. Raurell, profund coneixedor del pensament dels LXX, destaca oportunament les moltes afinitats i fins i tot dependències del *Testament de Job* respecte del Job canònic grec.

Les notes destaquen, com ja es fa en la llarga introducció, les dependències del Nou Testament respecte del *Testament de Job* en una sèrie de temes, com el de la coratjosa perseverança (ὑπομονή). En concret Jm 5 s'inspira en aquest apòcrif en els temes de la resistent perseverança i del comportament envers els pobres. Com fa notar Raurell, la ὑπομονή de Job ofereix aspectes semblants a la poderosa virtut de la «mansuetud» (εὐήμερος) del tractat *De vita contemplativa* de Filó d'Alexandria.

Cal agrair de bell nou al professor Frederic Raurell aquesta esplèndida aportació a la ciència bíblico-exegètica que fa honor a la cultura catalana.

Teresa Solà

El Talmud de Babilonia, 2: Tratado de Berajot (1), Jerusalem – Madrid: Edaf 2003, 64 + 654 pp.

L'esforç i la coordinació del Grup Alef-Jojmà de Jerusalem i de l'editorial Edaf de Madrid ha permès la publicació del primer volum d'aquesta gran obra, que comptarà amb 25 volums. El Grup Alef-Jojmà de Jerusalem és format per rabins i educadors que tenen com a objectiu traduir a la llengua castellana les obres essencials i més clàssiques del judaisme i difondre-les en les comunitats jueves i entre els estudiosos d'aquesta parla hispana. Compta amb un equip de professionals i d'especialistes en les llengües hebrea i castellana, cosa que garanteix el contingut de les traduccions amb la més gran fidelitat. No cal pas insistir sobre la gran importància que té el text del Talmud, comentari rabínic a la Misnà. El text elegit és el Talmud de Babilònia, escrit i recopilat al llarg del segle v. Ens fa conèixer molts detalls de l'ambient doctrinal, moral i sobretot cultural de les comunitats jueves en les quals, amb la predicació de l'Evangeli, s'originaren moltes comunitats cristianes. El present volum conté la traducció de la primera part del Tractat Berajot, és a dir, de les Benediccions. Va precedit de l'aval d'algunes autoritats religioses jueves de Jerusalem i d'una introducció general on l'esmentat grup Alef-Jojmà explica les raons i els objectius que l'han originat. Ve després la introducció a l'esmentat tractat, que, com hem dit, és el primer de la gran recopilació. S'hi explica la importància que té en el conjunt dels textos talmúdics, i que bàsicament és dedicat a comentar la pregària del «Shemà Israel», la pregària del «Shmonà Heré» o de les divuit benediccions i, al final, les «Hirkot haneenín», nom que reben les benediccions del gaudi, com són, per exemple, les d'acció de gràcies dels àpats, que són les que originaran les pregàries eucarístiques cristianes en ser referides a l'obra de salvació portada a terme per Jesús. Al final, el volum també porta el text de «Les meravelloses narracions dels savis», unes taules de les mesures esmentades en el text amb les correspondències actuals, i un extens glossari molt útil per als qui no són especialistes en la matèria. La tasca iniciada pel grup Alef-Jojmà i la col·laboració de l'editorial Edaf són dignes de la millor lloança, perquè ens permet amb facilitat apropar-nos a la riquíssima tradició jueva dels primers segles de la nostra era. Publicar 25 volums com aquest serà certament una empresa àrdua. Esperem que no els mancarà pas el coratge i l'aportació econòmica per a portar-la ràpidament a terme.

Miquel S. Gros i Pujol

El Eucologio de Serapíon (Cuadernos Phase 135), Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica – Institut Superior de Litúrgia de Barcelona 2003, 70 pp.

És molt de lloar l'interès que el Centre de Pastoral Litúrgica i l'Institut Superior de Litúrgia de Barcelona tenen per posar a mà dels estudiants i dels fidels els més importants textos litúrgics i litúrgico-jurídics de l'antiguitat cristiana, traduïts en la llengua vernacular castellana, en edicions senzilles i assequibles. En el quadern 65 d'aquesta mateixa col·lecció va ser publicat l'antic *Ordo Romanus XI* del baptisme; en el 75 la *Didakhé* i la *Tradició Apostòlica*, i en el 132 la *Didascàlia dels Apòstols*. Ara, en aquest fascicle, s'han reunit tres textos de primera importància. Són l'*Eucologi* egipci del bisbe Serapíó, la *Constitució de l'Església Egípcia* i els *Estatuts Antics de l'Església*. El volum ha estat preparat per Josep Urdeix. En l'*Eucologi* de Serapíó, de fet, tenim el primer llibre litúrgic fins ara conegut. Són unes 30 oracions, les necessàries per a la celebració eucarística, el baptisme, els ordes sagrats, l'assistència dels malalts i les exèquies. Serapíó era bisbe de Thmuis, al delta del Nil, en el segon terç del segle iv. Com que les oracions són anteriors al Concili de Constantinoble de l'any 381, les epíclesis eucarístiques i de la benedicció de l'aigua baptismal són dirigides a Jesucrist, el Verb de Déu. Per això, en la segona epíclesi de l'anàfora (núm. 15 de la pàgina 16) hauria estat millor de posar el mot «palabra» en majúscula. La *Constitució de l'Església Egípcia* és una recopilació del primer terç del segle iii feta a partir, segons l'opinió de Schwartz i de Connolly, defensada aferrissadament per dom Bernat Botte, de l'antiga *Tradició Apostòlica* del prevere Hipòlit de Roma. Crec que ha estat un encert oferir-la també als lectors en llengua vernacla. Més important és, al nostre entendre, la traducció dels *Estatuts Antics de l'Església*, recopilació jurídico-litúrgica provençal de vers l'any 475. És el text que serví al gran bisbe Cesari d'Arle per a reformar les comunitats de les Gàl·lies i d'Hispania, a través dels nombrosos concilis que hi organitzà, especialment el d'Agda de l'any 506. La seva influència sobre les litúrgies gal·licana i hispànica és evident. No recordo mai haver-los vist publicar traduïts per a fer-los assequibles al gran públic. La seva lectura atenta és un bon estímul per a enllaçar l'actual pastoral amb la més bona tradició eclesiàstica.

Miquel S. Gros i Pujol

SANT AGUSTÍ, *La Trinitat. Traducció i edició a cura de Jaume Medina* (Textos filosòfics 86), Barcelona: Edicions 62 2001, 354 pp.

La clarividència i la penetració intel·lectual del bisbe Agustí d'Hipona, una de les ments més preclares del pensament occidental, feia que qualsevol tema que tractés en temes de filosofia i de teologia es concretés en una obra mestra. Això es veu molt clar en el seu extens tractat *De Trinitate libri XV*, traduït al català per primera vegada en aquest volum. El tema trinitari és un dels més espinosos i difícils de la teologia cristiana. També és el punt doctrinal més específic del cristianisme i el que el distingeix de tots els altres credos religiosos. Ja havia estat tractat bé i amb la màxima claredat possible des de molt abans. Cal recordar Justí, Ireneu de Lió, Tertul·lià i Novacià, entre altres, però cap no reeixí a fer una obra mestra com la d'Agustí, el qual, a més, essent un rector extraordinari, també els superà en recursos dialèctics per a fer entendre'l en

la mesura del possible. Després de l'estudi de les dades bíbliques, Agustí passa a la teologia especulativa i introdueix al coneixement místic de Déu i del seu misteri trinitari. Al final també busca la imatge de la Trinitat en l'home per tal de fer-la més entenedora. Alguns dels aspectes més originals de l'obra són la seva doctrina de les relacions entre les tres persones divines i les relacions entre el misteri trinitari i la vida de la gràcia en l'home. L'obra és una fita del pensament occidental difícilment superable. El vigatà Jaume Medina, professor de llengua llatina a la Universitat Autònoma de Barcelona, en traduir aquesta tan important obra a la nostra llengua ens ha fet un servei inapreciable. Excel·lent coneixedor d'ambdues llengües, llatí i català, en certa manera, sense alterar-lo, ha recreat el text del gran bisbe a fi de fer-lo intel·ligible als lectors actuals. En la introducció, l'autor ens presenta succintament la vida i l'obra del gran doctor africà, el seu pensament filosòfic i la seva doctrina trinitària. També recorda la influència que aquesta obra tingué durant tota l'Edat Mitjana, i especialment la seva presència als Països Catalans. La cronologia posada entre la introducció i el text del tractat ajuda molt a col·locar-lo en els esdeveniments històrics i culturals de la seva època, des de mitjan segle IV fins a l'any 430 en què el bisbe morí. El volum és dedicat a la memòria del professor Ramon Sala Camps, teòleg vigatà mort prematurament.

Miquel S. Gros i Pujol

U. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana* (s. VIII), tomo V, Madrid: Fundación Universitaria Española 2002, 302 pp.

L'autor del volum, especialista en patrologia hispana, ja és prou conegut pels seus nombrosos estudis i especialment pels quatre primers volums d'aquesta gran obra recensionats anteriorment en aquesta mateixa revista. Aquest cinquè volum en ve a ser el complement. Tot ell és dedicat a l'estudi dels autors hispans que al llarg del segle VIII, ja sota el poder dels governadors i dels emirs de Còrdova, conreen les lletres cristianes en llengua llatina. Gran part del volum és dedicat a l'estudi de la personalitat i de les obres del cèlebre monjo càntabre Beatus de Lièbana, entre les quals sobresurt el seu comentari a l'Apocalipsi, segurament més conegut per les magnífiques miniatures amb que l'il·luminà el genial Magius, vers l'any 926, que no pel seu text. L'estudi de les fonts del text, de les idees teològiques mestres del seu autor, especialment la cristologia, i de l'espiritualitat cristiana que conté, ocupen pràcticament dues tercers parts del volum. Després vénen estudis de les obres d'Elipand de Toledo i de Fèlix d'Urgell, considerats heretges adopcionistes per l'autor. Domínguez del Val també considera, d'acord amb la documentació antiga, que Fèlix era hispà, sense, però, aclarir si era un clerge toledà o bé un nadiu de la zona d'Urgell. L'estudi d'aquests dos personatges i de les seves obres que s'han conservat porta l'autor del volum a parlar extensament de la gran controvèrsia adopcionista, dels nombrosos escrits que originà a banda i banda del Pirineu, i dels concilis, especialment del de Frankfurt de l'any 794, en què els defensors hispans de l'adopcionista foren declarats heretges i condemnats. El volum es clou amb l'estudi d'altres autors secundaris. Entre ells hi ha, però, l'abat Pimeni, considerat per l'autor com un veritable monjo hispànic, sense, però, especificar si del nord o del sud del Pirineu. Pimeni, amb la seva comunitat formada per uns

40 monjos i amb una biblioteca d'uns 50 volums, fou el primer gran evangelitzador de les zones paganes del Rin i el fundador de les grans abadies de Reichenau i de Murbach. Les seves obres informen molt bé sobre els costums religiosos i morals de les comunitats cristianes en la primera meitat del segle VIII. L'autor, doncs, en aquest nou volum de la seva patologia hispana ens lliura una bona síntesi de la literatura religiosa cristiana del segle VIII i dels problemes teològics que es discutiren en les comunitats cristianes peninsulars.

Miquel S. Gros i Pujol

R. ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya* (ss. IX-XII), vol. IV, (Diplomatari 7), Vic: Estudis històrics 2004, 282 pp.

Aquest és el quart i últim volum d'aquesta gran obra de Ramon Ordeig, en la qual publica la seva tesi doctoral defensada a la Universitat de Barcelona l'any 1988. La lenta publicació de l'obra ha permès a l'autor de millorar-la sensiblement i sobretot d'afegir-hi nous documents que en les seves recerques ha identificat. Les «dotalties», com el seu nom indica, són els documents de dotació econòmica de les esglésies per a poder-hi celebrar el culte i per a mantenir el personal encarregat de fer-ho. Normalment s'escrivien en consagrar-les, i per això en la seva redacció s'esmenten força detalls referents al mateix temple material, de qui sortí la iniciativa d'erigir-lo, i dels sants les relíquies dels quals eren col·locades en l'altar major durant la mateixa cerimònia de consagració. Són, doncs, d'importància cabdal per als historiadors de les nostres comunitats parroquials i monàstiques, i àdhuc per als arqueòlegs i els historiadors de l'art cristià. L'autor ha reeixit a identificar-ne unes 437, que van de l'any 819 fins al 1200. Unes 25 són del segle IX. Del segle X n'hi ha unes 95, mentre que dels segles XI i XII n'hi ha entorn de 150 i 155, respectivament, sense comptar les publicades en el suplement. En aquest últim volum, Ramon Ordeig estudia detalladament tota aquesta documentació sota diferents aspectes. Els principals són aquests: les fonts manuscrites i impreses que les han conservades, la terminologia que s'hi emprà, significat teològic i jurídic del mot «dotalia», i la tradició manuscrita i editorial que tenen. També parla de les petites cartes de consagració que es posaven dins el sepulcre de l'altar, juntament amb les relíquies, les autèntiques d'aquestes, les inscripcions de consagració gravades o bé pintades en els murs del temple, com la cèlebre de l'any 1123 de Sant Climent de Taüll, i els sermons d'aniversari de la consagració. Les característiques formals de les dotalties també són objecte d'estudi en tots els seus detalls, així com el seu contingut, insistint de manera exhaustiva en l'aixovar, els llibres, els ornaments sagrats, els paraments de l'altar, i els mobles i altres objectes que s'hi esmenten. Tot això fa que aquest volum sigui d'estudi imprescindible per a tots els qui es volen endinsar en la coneixença del tema. És la primer vegada que un investigador l'enfoca de manera global, amb la màxima documentació possible. Això converteix el volum en una eina absolutament necessària per als investigadors. Al final, a petició de l'autor, hi hem afegit unes breus reflexions, en forma d'epíleg, que intenten fer veure el servei que tota aquesta documentació pot fer als investigadors de cara a noves recerques. La publicació de l'obra ha estat subvencionada per la Fundació Gallifa i la Fundació Caixa de Manlleu, entitats osonenques que sempre s'han mostrat

sensibles i promptes a ajudar la nostra cultura i a la publicació d'obres d'autèntic interès cultural.

Miquel S. Gros i Pujol

M. ZIMMERMANN, *Écrire et Dire en Catalogne* (ixè-xiiè siècle), 2 vols, Madrid: Casa de Velázquez 2003, XX + 1406 pp. + 8 làms.

Michel Zimmermann és antic membre de la secció científica de la «Casa de Velázquez» de Madrid, i ha exercit la seva docència a la Universitat Versailles/Saint-Quentin-en-Yvelines, d'on ara és professor emèrit. Ja des de la seva estada a Madrid ha dirigit les seves recerques principalment a l'estudi de la Catalunya medieval i el fruit més preuat en són aquests dos grans volums on estudia i analitza tot el que es refereix a la cultura escrita, durant els segles ix-xii, a les nostres terres. És la tesi «d'État», defensada a la Universitat de Toulouse-Le Mirail l'any 1992, fruit de llargues hores de treball en els arxius catalans, on pràcticament ha consultat tota la documentació dels segles ix-xii, des de l'any 800 fins al 1200. El text és dividit en quatre grans seccions, la primera de les quals parla de la raó de ser de l'escriptura i de la seva necessitat per a la convivència humana, fets testimoniats pels testaments, els juraments de fidelitat anomenats «convenientia», i la gran recopilació documental del «Liber feudorum maior» dels comtes de Barcelona. També s'hi parla de l'origen de l'escriptura, del seu preu, de l'autoritat del document i de la naixença del notariat. Tot això va avalat amb frases tretes dels mateixos documents analitzats. En la segona part, l'autor parla de la riquesa i de les metamorfosis de l'expressió escrita, de l'elaboració dels documents, dels formularis utilitzats, especialment de la col·lecció de formularis del ms. Ripoll 74, ara a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, dels testaments, dels llegats pietosos, especialment dels fets immediatament abans de morir i, entre altres temes, també de la tímida però progressiva introducció del vocabulari català en els documents llatins. En la tercera part, Zimmermann s'endinsa en la qüestió dels llibres esmentats en els documents i de la seva lectura, dels escriptors i la producció de manuscrits, especialment dels de Ripoll, del preu dels llibres, de l'estima que hom els tenia, del seu préstec, dels grups de lletrats que originaren, dels llibres necessaris per al servei litúrgic i la pastoral, de les biblioteques de les esglésies i de les biblioteques privades. En l'última secció, l'autor tracta i insisteix sobre l'espai cultural que al llarg d'aquests segles s'originà als vells comtats catalans, partint de l'antiga cultura visigoda de tradició isidoriana, la presència de les obres dels autors clàssics llatins i grecs a les nostres biblioteques, i de l'aparició de les escoles i dels seus programes d'ensenyament, de la vinguda del jove Gerbert d'Orlhac i de l'obra cultural del gran bisbe Oliba. Aquests i tots els altres temes tractats en l'obra sempre, com ja hem dit, són il·lustrats amb textos trets de la documentació estudiada, i fan veure com, a poc a poc, de l'escriptura i de la cultura que se'n seguí s'originaren la «creació d'un territori i la naixença d'una història» que anomenem Catalunya. Al final, l'obra compta amb la descripció exhaustiva de les fonts literàries i de la bibliografia emprades, i d'uns 28 apèndixs on es publiquen documents, mapes i reproducció fotogràfica d'alguns documents. Entre ells, a l'apèndix X, hi ha novament publicat el formulari de documents del monestir de Ripoll anteriorment esmentat, i a l'apèndix XVI, la lli-

ta dels llibres citats en la documentació consultada. Per tot el que fins aquí hem dit, ja es pot intuir la importància d'aquesta gran obra. Michel Zimmermann ens hi ofereix una excel·lent radiografia de l'estat cultural de les nostres terres en els segles IX-XII, època de la formació de Catalunya, i obre, com totes les grans tesis, nous camins a recerques ulteriors.

Miquel S. Gros i Pujol

Les Bibles de Ripoll. Vol. 1: Ms. Vaticà, lat. 5729 (Codices e Vaticanis selecti: Series Maior 86), Vic 2002, 20 pp. + 133 làms.

Vol. 3: A.M. MUNDÓ, *Les Bibles de Ripoll. Estudi dels mss. Vaticà, lat. 5729 i París, BNF, lat. 6* (Biblioteca Apostòlica Vaticana: Studi e Testi 408), Città del Vaticano 2002, 372 pp. + 27 làms.

És evident que calia oferir als investigadors, especialment als especialistes de la història de l'art, una bona reproducció fotogràfica en color de les dues grans Bibles ripolleses del segle XI, ara Vaticà, lat. 5729, i París, BNF, lat. 6, amb els corresponents estudis paleogràfics, codicològics, iconogràfics i artístics. Se n'havia parlat molt, i ara sortosament ja gaudim de dos volums, el primer i el tercer, d'aquesta gran empresa. Els dos primers volums són dedicats a les reproduccions facsimilars de les pàgines il·luminades de les dues Bibles, mentre que el tercer conté l'estudi tècnic introductori. Aquest és signat per Anscari M. Mundó, paleògraf que hi ha dedicat moltes hores de la seva vida. És dividit en tres grans parts. En la primera s'explica la història dels dos volums quan encara eren a Ripoll, i especialment es fa referència als materials bíblics amb què comptaren els seus recopiladors, partint de tota la documentació que es té de l'antiga biblioteca monàstica ripollesa, i també als esdeveniments que foren la causa que els dos grans volums acabessin al fons de manuscrits del Vaticà i de París; esdeveniments, però, que segurament les han salvades de la salvatge crema i destrucció que el monestir sofrí l'any 1835. Al final d'aquesta primera part també es parla d'un tercer exemplar de la Bíblia, escrit simultàniament a Ripoll per a ús del monestir de Sant Miquel de Fluvià, a l'Alt Empordà, de la qual només es conserven alguns fragments, suficients, però, per a tenir una idea força exacta de com era. En la segona part es fa l'anàlisi i s'explica el contingut de les dues Bibles, en els seus aspectes paleogràfic, codicològic i de crítica textual. L'estudi paleogràfic porta Mundó a atribuir gran part dels seus folis a la mà del monjo Guifré, que actuava a l'escriptori de Ripoll en el primer terç del segle XI, precisament en l'època de plenitud de l'abadiat del bisbe Oliba de Vic, que segurament no solament devia ser l'impulsor de les dues grans obres sinó també el mecenes. És molt interessant l'anàlisi del contingut dels dos grans volums, on, a més dels textos pròpiament bíblics, figuren molts altres textos patristics i litúrgics. Cal no oblidar que aquesta mena de grans Bibles no solament foren creades per raons de prestigi, sinó, amb els seus nombrosos pròlegs, com a veritables manuals d'introducció a l'estudi de les Sagrades Escripures. A més, amb els seus «Capitula Evangeliorum» també podien servir per al culte, especialment per a la lectura solemne de l'Evangeli en la celebració eucarística. De particular importància és l'estudi dels diferents artistes que intervingueren en la seva decoració —dibuix i coloració—, tots ells, per desgràcia, de nom desconegut. Mentre és possible d'identificar l'escriptor

d'un manuscrit si s'ha conservat algun document amb la seva signatura, els miniaturistes solen ser anònims. En la tercera part es fa l'estudi iconogràfic de cada una de les miniatures i de les caplletres dels dos volums. Abans, però, hi ha les conclusions de l'estudi, on Mundó arriba a poder afirmar amb la màxima seguretat que les tres Bibles (París, Vaticà i Fluvià) foren escrites al mateix monestir de Ripoll, que la més antiga és la de Sant Pere de Rodes, escrita en els anys 1010-1015. Després ve la del Vaticà, escrita en els anys 1015-1020, mentre que la de Sant Miquel de Fluvià hauria estat escrita en els anys 1013-1017. Bàsicament totes tres són obra del monjo ripollès Guifré, que treballava, però, juntament amb altres copistes. El volum conté també una bibliografia exhaustiva sobre el tema, unes concordances dels textos de les dues Bibles, resums en italià, francès, anglès, alemany i castellà, i 27 làmines amb mostres de lletra que són el fonament de les anàlisis paleogràfiques fetes per l'autor. El primer volum, com ja hem dit, és dedicat íntegrament només a les 133 reproduccions en format original de la Bíblia ripollesa del Vaticà, i va precedit d'unes notes signades pel cardenal Jorge Mejía, bibliotecari de l'Església Romana, pel bisbe de Vic, Josep M. Guix, pel president de la Generalitat, Jordi Pujol, i pel Sr. Pere Rifà i Ferrer, president de la Fundació Caixa de Manlleu, que són les quatre entitats que han patrocinat l'edició dels dos volums. El segon volum d'aquesta gran obra, serà dedicat a reproduir les pàgines miniades de la Bíblia de Sant Pere de Rodes. Els investigadors agrairan que no tardi excessivament a ser lliurat a la impremta. En el tercer volum també es fa memòria de Ramon Tuneu i Vila, rector de la parròquia de Santa Maria de Ripoll, impulsor i ànima de l'edició, que per la seva prematura i inesperada mort no pogué veure-la impresa.

Miquel S. Gros i Pujol

Ordo Prophetarum. Drama litúrgico do século XII. Homenaxe ao profesor Serafín Moralejo, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Conselleria de Cultura 2004, 28 pp.

En ocasió de celebrar l'Any Sant Compostel·là, la Xunta de Galicia promocionà la representació d'aquesta peça teatral en les principals ciutats de Galicia i la publicació del fullet que ens ho explica. El fullet, publicat amb nombroses reproduccions de figures del Pòrtic de la Glòria compostel·là, és dedicat a Serafín Moralejo, el primer investigador que advertí que el Maestro Mateo, vers l'any 1300, en esculpir l'esmentat pòrtic, tingué com a font d'inspiració l'antic text de l'*Ordo Prophetarum*. Aquesta hipòtesi, publicada l'any 1988, ha acabat imposant-se entre els investigadors. Aquest drama litúrgic, que en les nostres esglésies ha rebut el nom de *Cant de la Sibila*, sembla d'origen llemosí i fa intervenir en escena els principals profetes jueus i pagans que en les seves obres havien anunciat la vinguda d'un redemptor a la terra, que per als cristians, com és lògic, és Jesucrist, nascut al portal de Betlem. El seu text es basa en un sermó del bisbe Quodvultdeus de Cartago, de la primera meitat del segle v. Sembla que ja era representat teatralment al final del segle xi, en acabar les matines del dia de Nadal, en llegir l'esmentat sermó. Tot això ens ho explica Manuel Castiñeiras, professor d'art de la Universitat de Santiago de Compostel·la, ara conservador en el Museu d'Art de Catalunya, que ha estat l'assessor científic d'aquestes representacions teatrals

i que ahora ens n'ofereix el text llatí amb traducció gallega. El seu estudi va precedir d'una nota signada per Francisco Luengo, musicòleg corunyés que explica els criteris seguits en la representació del drama i els instruments musicals emprats, copiats precisament dels que figuren en el mateix Pòrtic de la Glòria, i d'una altra nota de Mercedes Pintor, compostel·lana, responsable del vestuari dels cantors que hi intervingueren, també copiats de les figures dels profetes de l'esmentat pòrtic. Castiñeiras, en acabar el seu estudi, recorda que amb la celebració del drama litúrgic els personatges muts del pòrtic tornaren a parlar i a cantar.

Miquel S. Gros i Pujol

RAIMUNDI LULLI, *Opera latina, 97-100, in Cypro, alleas in Cilicia, deque transmari-nis veniente, annis MCCCII-MCCCIII, compilata* (Edidit J. Medina) (CCCM 184), Turnhout: Brepols Publishers 2005. XLII + 250 pp.

Aquest és el volum 30 de les obres llatines de Ramon Llull, i conté els tractats escrits en els anys 1301-1302, durant el seu viatge a l'Orient. Són la *Rhetorica nova*, el *Liber de natura*, el *Liber quid debet homo credere de Deo* i el *Liber de mille proberbiis*. L'edició crítica d'aquestes quatre obres lul·lianes, algunes originàriament escrites en català, ha estat feta per Jaume Medina, professor de llengua llatina a la Universitat Autònoma de Barcelona, per encàrrec del Raimundus Lullus Institut de la Universitat de Friburg. Medina, en el pròleg, datat als 3 dies de setembre de l'any 2003, a «Calle de Tendis, ad Vicum Ausonae», és a dir a Calldetenes, explica la satisfacció que li ha causat poder preparar i publicar aquest volum, i les ajudes dels col·legues alemanys i hispànics que ha rebut per a poder-lo portar a terme, i els ho agraeix. Després, també en llengua llatina, Jaume Medina, en la introducció general de l'obra, explica detalladament el viatge que, en els esmentats anys 1301-1302, Llull va fer a l'Orient, en concret a Xipre, durant el qual va escriure les quatre obres, i parla de la seva autenticitat i de la tradició manuscrita en què ens han arribat, fent la descripció exhaustiva de tots els manuscrits que les contenen. Curiosament, mentre el quart tractat, el *Liber de mille proberbiis*, només s'ha conservat en un sol manuscrit, cosa que en facilita molt l'edició, del segon, el *Liber de natura*, n'han pervingut 23 còpies manuscrites, cosa que evidentment n'ha dificultat moltíssim l'edició crítica. Vénen després les sigles i la bibliografia emprada. A continuació hi ha el text crític de les quatre obres lul·lianes, cada una precedida de la seva corresponent introducció per a fer-les més entenedores, i de l'estemma dels manuscrits que s'han utilitzat. Al final hi ha els índexs del volum, i l'índex dels 30 volums ja publicats de l'obra llatina del mestre i dels tres volums que actualment són en curs de preparació. Cal recordar que les obres llatines de Ramon Llull són unes 250, segons pot deduir-se de la part ja publicada. Admira la capacitat de treball de Jaume Medina i el seu domini de la llengua del Laci.

El volum és dedicat a la «Gloriosissimae Catalanorum Nationi». Que serveixi perquè Ramon Llull i la seva obra ingent siguin més conegudes i valorades entre tots nosaltres.

Miquel S. Gros i Pujol

Quixot IV Centenari (1605-2005). Edicions del «Quixot» a la Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona (Humanitats 2), Barcelona: Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona – Facultat de Filosofia de Catalunya – Universitat Ramon Llull 2005, 102 pp.

És un encert, en ocasió de celebrar el IV Centenari del «Quixot», d'haver publicat aquest catàleg dels exemplars d'aquesta gran obra que posseeix la Biblioteca Episcopal de Barcelona, perquè les exposicions sense catàleg aviat passen com el fum d'encenalls. El catàleg ha estat redactat per les bibliotecàries Isabel de Colmenares i Imma Guzmán. Conté 36 fitxes d'edicions del «Quixot» pròpies de la biblioteca, que van de l'any 1730 al 2004. Hi ha traduccions franceses i alemanyes, i no hi manca pas el magnífic exemplar amb les grans il·lustracions a la ploma, de tipus romàntic, fetes pel cèlebre Gustau Doré, i la preparada i anotada per Martí de Riquer, un dels més rellevants cervantistes, l'any 1994, a Barcelona. El volum, molt encertadament, va enriquit amb 27 làmines que són tretes dels volums descrits en el catàleg. Entre elles figuren tres «Goigs» dedicats a honor de la gran obra de Miguel de Cervantes, impresos l'any 1955, amb xil·lografies de R. Vives Sabaté. El volum, després de la presentació signada pel degà Jaume Aymar, conté també tres breus estudis. El primer és de J.M. Martí Bonet i de P.J. Figuerola, i tracta de «L'aventura del llibre durant els primers segles de la impremta». Al final porta una nota sobre els orígens de la Biblioteca Episcopal. El segon estudi és d'Armando Pego Puigbó i parla de la «Textualidad y tiempo en “Don Quijote”», mentre que el tercer estudi porta per títol «Don Quixot i els filòsofs del segle xx» i va signat per Andreu Grau i Arau, de la Universitat Ramon Llull. Aquest últim estudi ja dona pas al catàleg pròpiament dit.

Miquel S. Gros i Pujol

Catalunya Carolíngia, 5: Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica 61), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans 2003, 696 pp.

La magna obra de publicar i estudiar tota la riquíssima documentació catalana dels segles ix-x, projectada i iniciada pel gran historiador Ramon d'Abadal i de Vinyals vers l'any 1920, amb la present publicació arriba ja al cinquè volum. Es tracta de publicar, en edició crítica, més de 5.000 documents d'època carolíngia, escrits a Catalunya entre els anys 800 i 1000. En el present volum se'n publiquen 636 d'autèntics, més 7 peces que semblen falses o almenys amb el text alterat, procedents dels quatre antics comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. En el segle ix predominen els preceptes reials, cosa força lògica, perquè, en passar l'extensa zona dels quatre comtats a mans del poder reial franc, aquest distribuï gran part de les terres fiscals a institucions eclesiàstiques i a privats a fi de facilitar-ne la repoblació i treure'n el benefici econòmic més gran possible, alhora que garantir la fidelitat dels nous subdits. Hi ha també un gran nombre de judicis presidits pels comtes i els bisbes, assessorats pels juristes i jutges, butlles papals —dues d'elles del segle ix en paper, encara conservades a l'Arxiu Capítular de Girona—, dotalies d'esglésies, i moltes donacions a la Seu de Girona i als nombrosos monestirs de la zona, tals com Banyoles, Sant Pere de Rodes,

Amer, Camprodon i Sant Feliu de Guíxols, entre altres. En haver-se perdut pràcticament els antics arxius comtals d'Empúries i de Besalú, malgrat ser essencialment d'origen eclesialístic, aquesta documentació també permet de veure l'aparició de les demarcacions dels antics termes dels castells que seran la base dels futurs límits dels actuals municipis. Conté també tota la documentació fins ara coneguda d'un dels més grans personatges del segle x a Catalunya. És el comte Miró Bonfill de Besalú, que alhora esdevingué bisbe de Girona. Miró Bonfill era un home molt culte, un bon llatí-nista, que va estar en relació epistolar amb Gerbert d'Orlhac, el futur papa Silvestre II. Intervingué activament en el concili romà reunit pel papa Benet VII, l'any 981, en presència de l'emperador Otó II, i serà l'encarregat papal de fer arribar les actes del concili a tots els «arquebisbes, bisbes, abats, reis, prínceps, ducs, comtes i autoritats de l'orbe cristià». Era un encàrrec força difícil, que no sabem com el portà a terme. Els cabals, però, per a fer-ho no li devien pas mancar, essent alhora bisbe i comte. Queda encara molt per fer, en concret els volums que contindran la documentació dels antics comtats de Barcelona, del Rosselló, del Conflent, del Vallespir, de Cerdanya, d'Urgell i del seu *pagus* de Berga, però hi ha garanties que en pocs anys seran publicats. La recopilació dels documents d'aquest volum fou iniciada ja fa anys, encara en vida de Ramon d'Abadal, per l'il·lustre medievalista gironí Jaume Sobrequés i Vidal. Després Sebastià Riera i Viader i Manuel Rovira i Solà, també medievalistes, posaren la documentació en ordre de cara a la seva publicació. Al final, Ramon Ordeig i Mata, després d'afegir-hi gairebé un centenar de documents i de notícies de documents perduts, l'ha adaptada a les normes de la col·lecció fixades per Abadal en el primer volum. Tot això s'ha fet sota el control i estímul de Josep M. Font i Rius i d'Anscari M. Mundó, que per voluntat del fundador de l'obra són els alts responsables de continuar-la. Tots mereixen l'agraïment dels investigadors i dels medievalistes d'arreu del món per aquest volum que marca una de les millors etapes de recerca de l'Institut d'Estudis Catalans.

Miquel S. Gros i Pujol

Valentí SERRA DE MANRESA, *El Terç Orde dels Caputxins. Aportacions del laicat franciscà a la història contemporània de Catalunya (1883-1957)*, Pròleg de Joan Bada i Elías (Col·lectània Sant Pacià 82), Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya 2004.

De nou Valentí Serra ha posat a l'abast dels estudiosos i de qualsevol interessat en la presència i arrelament de l'espiritualitat franciscana al nostre país, una de les obres que sense cap mena de dubte podem considerar cabdals per a conèixer l'arrelament i l'enorme influència que tingué el laicat franciscà en la societat catalana a cavall dels segles XIX i XX, en un context de confrontacions socials, de crisis polítiques, de dificultats econòmiques, que configuraren l'època més conflictiva i més crítica de la història mil·lenària del nostre país.

Com a lector atret pels inicis del franciscanisme, voldria destacar l'enorme importància del primer capítol, en plantejar d'una manera clara però molt precisa els inicis, la comesa i l'organització del Terç Orde franciscà, precisions i aclariments que, més enllà de l'erudició necessària, permeten entendre la naturalesa i característiques de la

institució i la seva presència dins la societat catalana, i de la mà de la branca caputxina, al llarg de l'època moderna.

Hom hi trobarà una gratificant i àmplia contextualització social i eclesial de Catalunya a les darreries de la dinovena centúria, amb el paper rellevant amb què acolliren i tractaren l'obra de l'orde tercer sobretot els papes Lleó XIII i Pius X, o l'encara més significativa empremta del cardenal Vives i Tutó. No hi manquen nombroses notícies que caldria tenir molt presents en la configuració d'algunes de les mentalitats i conductes del període a cavall dels segles XIX i XX, com l'actitud davant les campanyes militars al Marroc o el sentiment antisarraí propi de bona part dels catalans autòctons, o les relacions amb l'Acció Catòlica, sense oblidar la traumàtica situació dels temps de la República, la guerra civil i la immediata postguerra, que l'autor tracta amb exquisidesa. Tanmateix la forta incidència del laïcat franciscà i la seva àmplia i diversa base social es poden veure en els capítols centrals de l'obra, on s'aprecia el ressò del franciscanisme terciari entre grups socials molt diversificats, d'arreu de les terres catalanes, i amb un ampli ventall d'edats. L'autor no s'oblida d'un aspecte imprescindible: l'estructuració en diverses congregacions o fraternitats, la incardinació dels terciaris en els convents o en les parròquies, o la seva difusió tant per terres catalanes com a les Illes, l'acció social, catequètica i caritativa, així com la forma de vida, l'espiritualitat i la pràctica regular de determinades devocions i celebracions litúrgiques, entre les quals destacaria els romiatges i aplecs per la seva estreta relació amb l'ampli i arrelat moviment d'identificació amb el país, i de la seva tradició religiosa, propi dels temps de la Renaixença, en què també excel·liren altres moviments d'Església o eclesiàstics concrets —com ara Verdager— i associacions cíviques. Aquest aspecte concret mereix un just i esperat tractament especial en el capítol setè, on s'analitza amb minúcia la contribució del laïcat franciscà al moviment cultural de Catalunya, a través de l'acció concreta d'algunes figures rellevants vinculades al moviment terciari caputxí, i que foren personatges prominents en el camp de la literatura, de la música, de l'escultura o de la pintura. La llista és enorme i impressionant, on excel·leixen les figures de Mn. Cinto Verdager, Joaquim Ruyra, Tomàs Garcés, Fèlix Sardà i Salvany, fins a Josep Carner, Marià Manent, Lluís Millet, Carles Riba, Josep V. Foix, Ventura Gassol, Octavi Saltor, Ramon d'Abadal o Jaume Bofill, per referir-ne només alguns personatges més coneguts. Tanmateix la influència en la cultura catalana tingué altres mitjans de canalitzar-se, i ho féu sobretot mitjançant les diverses revistes d'àmplia difusió, des de *Catalunya Franciscana*, *El Apostolado Franciscano*, *Fulla Seràfica*, escrites en català o en castellà segons els condicionaments polítics del moment. En aquest context no s'oblida de destacar l'ampli interès que tingueren entre aquests grups d'intel·lectuals i lletraferits les obres clàssiques i fonamentals del franciscanisme, que foren llegides, comentades, editades, traduïdes i difoses; em refereixo sens dubte al «Càntic al germà sol» i a les «Floretes de sant Francesc».

Com és habitual en la rica producció historiogràfica de Valentí Serra, aquesta obra també té dues lectures: la derivada de la lletra grossa, del text pròpiament dit, i la més erudita, gràcies a la ingent quantitat de notes aclaridores, a peu de plana, unes vegades de simple referència arxivística o bibliogràfica, però moltes altres amb substancials ampliacions del contingut que agraïm els lectors interessats en la temàtica però que no som especialistes en el tema.

Ioannis ZIZIOULAS, *El ser eclesial. Persona, comuni3n, Iglesia* (Verdad e Imagen 162), Salamanca: Sígueme 2003, 285 pp.

Aquesta edici3n és la versió castellana de *Being as communion* (Contemporary Greek Theologians 4), Crestwood (NY): St. Vladimir's Seminary Press 1985, que publica, revisats pel mateix Zizioulas, actual metropolita de Pèrgam, els estudis ja apareguts en francès en *L'Être ecclésial* (Perspective orthodoxe 3), Genève: Labor et Fides 1981. L'edici3n anglesa hi incorpora dos estudis més que la francesa i un prefaci del seu antic professor John Meyendorff. Aquests dos estudis són: «Christ, the Spirit and the Church», publicat en italià en *Cristianesimo nella storia* 2 (1981); «Ministry and Communion», publicat en alemany l'any 1973 en el volum 50 de la sèrie *Quaestiones disputatae*. En canvi, no fou traduït a l'anglès, ni per tant ara al castellà, «Ordination et communion», publicat ja en anglès en *Study Encounter* 6 (1970).

En total, aquest llibre consta de set estudis. Els dos primers parteixen de la patristica grega per tal d'elaborar una visió trinitària de la persona humana i del concepte de veritat i de comuni3n: 1) «Personidad y ser» (pp. 41-78); 2) «La verdad y la comuni3n» (pp. 79-135). Els altres cinc restants són diferents aportacions que ajuden a dibuixar una eclesiologia de comuni3n des de l'Ortodòxia, fonamentada en els tres primers segles: 3) «Cristo, el Espíritu y la Iglesia» (pp. 137-155); 4) «Eucaristía y catolicidad» (pp. 157-183); 5) «Continuidad y sucesi3n apost3lica» (pp. 185-222); 6) «Ministerio y comuni3n» (pp. 223-260); i 7) «La Iglesia local desde la perspectiva de la comuni3n» (pp. 261-274). Al final del llibre (pp. 275-276) s'indica la procedència d'aquests set capítols, així com de la Introducci3n (pp. 29-40), on Zizioulas es desmarca clarament de l'eclesiologia eucarística d'Afanasiév fonamentalment en dos punts: considerar l'eucaristia parroquial com a completa —Zizioulas considera completa l'episcopal, és a dir, és bàsica la referència al bisbe diocesà en una Església—, i prioritzar l'Església local davant l'Església universal —Zizioulas defensa la simultaneïtat d'ambdues, des de l'Eucaristia.

Amb la lectura d'aquest llibre, hom pot fer-se una idea del pensament antropològic i eclesiològic de l'autor. Aix3 sí, tenint present que és un recull d'estudis fets per a presentar en jornades d'aprofundiment i debat ecumènic. Zizioulas és aviat conegut per la seva tesi doctoral *La unitat de l'Església en la divina Eucaristia i en el bisbe durant els tres primers segles*, publicada per primer a Atenes l'any 1965, se n'ha fet una segona edici3n l'any 1990, amb un prefaci del mateix autor, ja com a metropolita Joan de Pèrgam, i finalment s'ha traduït, primer al francès (1994) i després a l'anglès (1995). En el capítol quart del llibre recensionat hi ha un estudi que ofereix una síntesi de la seva tesi doctoral: «La Comunidad eucarística y la Catolicidad de la Iglesia.» Estudi que fou publicat per primer cop en francès: «La Communauté eucharistique et la Catholicité de l'Église», *Istina* 14 (1969) 67-88, després en anglès (1970), alemany (1971), serbo-croat (1971); reimprès en *L'Être ecclésial* (1981) i en *Being as Communion* (1985).

La versió castellana apareix amb una presentació de Zizioulas (pp. 11-19), atès que és un autor força desconegut entre els lectors hispanoparlants, i que comença a ser-ho en cercles ecumènics de l'Estat espanyol i en la nostra Facultat de Teologia de Catalunya. Aquesta presentació de l'autor va a càrrec del qui fa aquesta recensió, que acabava citant, com ho fan la majoria dels teòlegs occidentals, les paraules del difunt cardenal Congar, el qual deia en un Butlletí bibliogràfic de l'any 1922 que Zizioulas era un dels teòlegs més pregonos i originals de la nostra època, originalitat i pregonesa que

li venien d'una lectura penetrant i coherent de la tradició dels Pares grecs sobre aquesta realitat viva que és l'Església. D'altra banda, l'edició castellana recensionada inclou la presentació del també difunt professor Meyendorff, el qual —l'any abans de la seva ordenació episcopal— reconeix que Zizioulas supera no solament la dicotomia entre teologia i història, sinó també la divisió disciplinar en teologia, i nota que és un dels teòlegs que toca els problemes més actuals, més urgents i més existencials que ha d'afrontar l'Església ortodoxa actual.

El primer tret peculiar de l'aportació teològica de Zizioulas és el seu concepte de *persona*. A partir de la seva comprensió de la persona de Crist com a *persona relacional*, descriu l'Església com una *existència de comunió*, com també ho és la Trinitat. El nostre autor elabora la seva eclesiologia de comunió des d'una síntesi cristològico-pneumatològica, que no sols se sosté en la teologia paulina del cos de Crist i en la patristica grega, sinó també en el principi eclesiològic que troba en l'Església dels tres primers segles.

Però el tret fonamental de Zizioulas és la seva insistència a articular l'eclesiologia amb la cristologia; però, com diu ell, «constituïda» pneumatològicament. El mateix Jesucrist, constituït per l'Esperit, revela en la seva persona una existència relacional, que és oferta als humans, tot incorporant-los en el seu Cos eclesial. I l'arrel de la seva comprensió està en el misteri de la Trinitat, que es manifesta com a comunió (*koinonia*) en l'Eucaristia i com a font inesgotable de l'*existència relacional* en l'Església. D'aquí sorgeix la seva articulació sistemàtica entre el misteri de l'Església i de l'Eucaristia a la llum del misteri de la Trinitat. En resum, l'horitzó vers on Zizioulas apunta és el misteri de la Trinitat com a *comunió* i com a font de l'existència de l'Església com a *comunió*. Aleshores, si tota l'Església existeix com a comunió, la seva identitat, la seva estructura, la seva autoritat i la seva missió són relacionals.

Un tret que sorprèn la nostra mentalitat llatina és la seva referència constant a l'escatologia. El seu gran amic catolicoromà Tillard (mort el novembre del 2000), encara que valorés la fidelitat del metropolita ortodox a aquesta intuïció de l'Orient cristià, notava la seva excessiva inclinació envers el *ja* escatològic.

Certament l'originalitat de la síntesi teològica del metropolita Joan de Pèrgam rau no sols en com «rep» l'*eclesiologia eucarística* d'Afanasiev i en com contempla el misteri de l'Església des del ressò de l'explosió inicial, que perdura durant els tres primers segles i amb el qual sintonitza a través de la patristica grega, sinó també en com fa de la categoria relacional entre l'*u* i la *multitud* l'eix de la seva síntesi cristològica-pneumatològica en eclesiologia. Una categoria emprada per a explicar la *sinodalitat* de l'Església i el ministeri de la primacia o del *protos*, és a dir el lligam entre l'Església *una* i les diverses Esglésies locals (*multitud*), i entre el *protos* (l'*u*) i la multitud de bisbes locals.

El metropolita Joan de Pèrgam convida a redescobrir l'Eucaristia com una realitat comunional, que constitueix l'Església en un lloc i entorn del bisbe d'aquell lloc. Aleshores, segons aquest principi d'eclesiologia de comunió, caldria que es mantingués l'antiga tradició d'un sol bisbe en una Església local o diòcesi. A més, l'Eucaristia revela l'Església com a comunió i com a comunitat escatològica o del Regne. I el bisbe d'una Església local revela la visita de l'amor de Déu manifestat en Jesucrist a la humanitat d'aquell lloc, concretament manifesta el *Sí* de Déu en Jesucrist i l'*Amén* de la seva Església, Cos de Crist, al Pare (cf. 2Co 1,20).

Un llibre certament recomanable per a tots aquells que vulguin fer un tast d'eclesiologia de comunió, un tast de la visió trinitària des d'una altra perspectiva, certament

no habitual en el món occidental llatí, així com el tast d'una altra manera de fer antropologia teològica, no tant des de la Il·lustració.

Jaume Fontbona

H.A. LAYARD, *Les ruines de Ninive, comprenant le récit d'un voyage chez les chrétiens chaldéens du Kurdistan et les Yezidis ou Adorateurs du Diable*, Paris: Éditions Errance – Éditions UNESCO d'oeuvres représentatives 1999, 216 pp.

Henry Austen Layard (1817-1894) és un dels fundadors de l'arqueologia mesopotàmica. L'any 1840, Layard, en un viatge a cavall, travessà tot l'Imperi Turc i part de Pèrsia, amb ganes d'arribar a l'Índia, on poder exercir el seu ofici d'advocat. A Mossul, però, es va fer amic de P.E. Botta, cònsol francès afeccionat a l'arqueologia. Això el portà, amb ajuda econòmica anglesa, a voler identificar les ruïnes de l'antiga ciutat de Nínive, tantes vegades esmentada en la Bíblia. Nínive se li va fer escàpola, però descobrí la ciutat de Nimrud, d'on va fer traslladar a Londres els grans relleus neoassiris que són una de les joies del British Museum. Les trifulgues dels seus viatges i excavacions que explica són molt interessants, però la cosa més valuosa del volum són els detalls que dona de l'estat dels grups humans de la zona nord de l'actual Iraq i de l'oest de Turquia, en concret sobre els cristians caldeus, les seves esglésies i el seu culte, i sobretot sobre els grups de *yezidis*, anomenats «adoradors del dimoni». Era l'any 1846 quan emprengué el viatge al país dels *yezidis*, en plena zona actualment kurda, llavors sota el poder del soldà d'Istanbul, representat només per un paixà turc i algunes guarnicions de soldats per a garantir l'ordre i cobrar els tributs. Els *yezidis* són un curiós grup religiós kurd sincretista que creu que Déu ens ha parlat alhora a través de l'Antic i del Nou Testament i també de l'Alcorà. Admeten l'existència d'un demiürg que anomenen «Melek Taüs», el Rei Paó o el Fènix, creador del món material. També admeten la transmigració de les ànimes i veneren els principals elements de la naturalesa tals com el sol, la lluna, les fonts, els arbres i el foc. Tenen un únic santuari al nord-est de Mossul anomenat Chikh Adi, que és el nom del seu fundador. S'hi apleguen dos cops l'any per sacrificar-hi un toro blanc. No admeten prosèlits, perquè només es pot formar part del grup per naixença. Layard els dedica el capítol novè de l'obra. Va ser invitat a participar en un dels seus aplecs a l'esmentat santuari pels dirigents polítics i religiosos del grup, i fins acceptà de ser padrí de baptisme d'un nounat, perquè els *yezidis* practiquen el baptisme d'immersió en les aigües sagrades del seu santuari. Tenen sacerdotesses, i entre els seus cants hi ha el «Makam Azerat Esau», el «Cant del Senyor Jesús». El seu dia sant és el dimecres i, segons explicaren a Layard, veuen en Satanàs el cap dels exèrcits d'àngels castigats per haver desobeït la voluntat divina. Continua essent, segons la seva creença, totpoderós, i al final del món recobrarà la seva dignitat. Per això cal que sigui venerat, perquè així com ara pot fer grans mals als homes, més tard també ens podrà omplir de béns. Cal, doncs, quedar-hi bé pel que pugui ser. Aquesta aneologia recorda força la del llibre bíblic de Job. El volum va ser publicat en anglès l'any 1849, i aquesta és la primera traducció publicada en llengua francesa.

Miquel S. Gros i Pujol